

تذهیب در هنر کتاب آرایی ایران

سعادت احمدزاده^۱

تاریخ دریافت: ۷۹/۴/۲۶

چکیده: هنر کتاب آرایی با نفوذ اسلام رونق گرفت. در دوره سلجوقی تذهیب با نقش‌های هندسی و تحریری رواج یافت و در عهد تیموریان تزئینات داخل کتاب به سرحد کمال رسید و اشکال گیاهان و گل‌ها به گونه طبیعی رواج یافت و کتاب‌ها و سرلوحه‌ها با این روش آراسته گردید. در دوران صفویه بازار هنر رونق بیشتری گرفت. از اواخر دوره صفویه و نیز در دوره‌های افشاریه و زندیه و قاجاریه به فرهنگ و هنر ایران توجه کمتری می‌شد. اما هنر تذهیب همچنان ادامه یافت و هنرمندان ایران آذین کردن کتاب را ادامه داده‌اند.

کلیدواژه‌ها: تذهیب، کتاب آرایی، ایران، اسلام

مقدمه

شکوفائی بذر اسلام در اندیشه و هنر از زمان آل‌بویه آغاز شد و شکوفائی علمی و فرهنگی مسلمانان به‌ویژه ایرانیان در این عصر آغاز می‌شود و این دوره را می‌توان شروع تحول در تمام هنرها دانست. بی‌شک محور همه هنرها بر توجه و تأثیرپذیری از قرآن بوده است. گسترش تذهیب و نگارگری کتاب آرایی به‌ویژه اهمیت خاصی پیدا می‌کند. تهیه قرآن‌ها و دیگر کتب تذهیب شده پس از ظهور اسلام آغاز شد. در ابتدای دوران اسلامی بهره‌گیری از تذهیب محدود بوده و نقوش به‌کار رفته در تذهیب از تجرد کافی برخوردار نبوده است. با توجه به ارزش کتاب به‌ویژه قرآن، کار تزئین اوراق و جلد آنها مورد توجه هنرمندان مسلمان قرار گرفت و حاشیه، صفحات، سرفصل‌ها، و سرلوح‌ها با استفاده از انواع اسلیمی‌ها، نقوش هندسی و طرح‌ها به‌صورتی زیبا تزئین می‌شد. تذهیب‌کاران با استفاده از انواع نقوش و طرح‌ها کتاب را زیباتر و

۱. کارشناس ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران

آراسته‌تر می‌کردند و مذهبیان جایگاه خاصی در کنار خطاطان و صحافان و نقاشان داشته‌اند. به تدریج هم‌رنگ و هم نقش در دوره تیموری به کمال رسیده و آثار بی نظیری خلق گشته است. این هنر در دوران صفویه ادامه یافت و شکوفا گردید. در اواخر دوره صفویه هنر و صنعت ایران از رشد ایستاد. با این همه جریان تکاملی تذهیب قطع نشد و این هنر همچنان به دست هنرمندان ایرانی ادامه دارد.

مفهوم تذهیب: تذهیب در لغت‌نامه‌ها به معنی زر گرفتن و طلاکاری است و در دایرةالمعارف‌های فارسی آمده است که به شیوه‌های تذهیب، در یک دوره خاص از تاریخ تعلق دارد.

تذهیب را می‌توان مجموعه‌ای از نقش‌های بدیع و زیبا دانست که نقاشان و مذهبیان برای هر چه زیباتر کردن کتاب‌های مذهبی، علمی، فرهنگی، تاریخی، دیوان اشعار، جنگ‌های هنری و قطعه‌های زیبای خط به کار می‌برند. استادان تذهیب، این مجموعه‌های زیبا را در جای جای کتاب‌ها به کار می‌گیرند تا صفحه‌های زرین ادبیات جاودان و متن‌های مذهبی سرزمین خود را زیبایی بخشند. بدین ترتیب است که کناره و اطراف صفحه‌ها با طرح‌هایی از شاخه‌ها و بندهای اسلیمی، ساقه گل‌ها و برگ‌های ختایی، شاخه‌های اسلیمی و گل‌های ختایی و یا بندهای اسلیمی و ختایی و... آذین می‌شوند (مجرد تاکستانی، ۱۳۷۲، ص ۲۶).

مکتب‌های تذهیب

تذهیب هم‌چون نقاشی دارای مکتب‌ها و دوره‌های خاص است. چنان‌که می‌توان از مکتب‌های سلجوقی، بخارا، تیموری، صفوی و قاجار سخن گفت. هر مکتب برای خود شعبه‌های مختلفی دارد. برای مثال در مکتب تیموری، شعبه‌های شیراز، تبریز، خراسان و... می‌توان نام برد. رنگ‌ها، روش قرار گرفتن نقش‌ها موجب به وجود آمدن مکتب‌های مختلف است.

تاریخ هنر کتاب آرای ایران

کتاب آرای در کشور ما پیشینه کهن دارد و سابقه این هنر، حتی به پیش از اسلام می‌رسد زیرا مانی نقاش چیره دست ایرانی، کتاب‌های خود را با شکل‌ها و نقش‌های زیبا تزئین می‌کرد تا بهتر بتواند پیام‌های خود را به مردم عصر خویش انتقال دهد. اگر امروزه از نقاش‌های عصر مانی، سندی در دست نداریم، علت آن است که موبدان و ارباب کلیسا در طرد دیانتی که به وسیله مانی عنوان شده بود، پافشاری‌ها نمودند و ضمن تبعید مانویان به قلمروهای دور شرقی، در محو آثار آنان نیز، از هیچ کوششی فروگذار نکردند. اوراق مزین به نقاشی که در "تورفان چین" به دست آمده است و کارشناسان و متخصصان فن، آنها را به مکتب نقاشی مانی نسبت می‌دهند، مؤید

این مطلب است که سنت نقاشی مانویان احتمالاً دنباله همان شیوه‌های است که مانی در بین پیروان خویش رواج داده و بر حسب روایات، کتاب مصوری به نام "ارژنگ" یا "ارتنگ" معجزه دینی به‌شمار می‌رفته است (آصف‌زاده، ۱۳۷۴، ص ۵۶).

در کتاب آرایبی هنر تذهیب مطرح می‌گردد. تذهیب که در دوره‌های اسلامی هنر ایران مقامی والا و ارجمند پیدا کرده در حقیقت دنباله همین شیوه مانوی به‌شمار آمده است.

کتاب آرایبی نوعی ارزشگذاری برکتاب بوده و خوشنویسی یکی از ارکان اصلی کتاب آرایبی به‌شمار می‌رود. و بنابراین خوشنویسی و مصورسازی و تذهیب و تجلید اهمیت داشته، زیرا همه این هنرها و فنون در ارزشگذاری کتاب مؤثر است (فرزان، ۱۳۷۷، ص ۲۱۸).

در دوره ساسانی که هنر کتاب آرایبی روبه افول گذارده بود با نفوذ اسلام در ایران این هنر رونق گرفت و آذین کردن قرآن‌ها در دوره اسلامی، رشد این هنرها را به همراه داشت. در قرن‌های نخستین اسلامی آذین‌ها بیشتر شکل‌های هندسی داشتند. اما در قرن‌های هشتم و نهم و دهم هجری قمری شکل‌ها کامل شدند و کمتر از شکل‌های هندسی استفاده شدند. چنان که شکل تکامل یافته اسلیمی و گونه‌های آن و شکل‌های مختلف گل‌های زیبا را در سرلوحه‌ها و شمشه‌های نقش یافته بر صفحه‌های نخستین قرآن‌ها و سر سوره‌ها را می‌توان دید (مجرد تاکستانی، ۱۳۷۲، ص ۱۸۸).

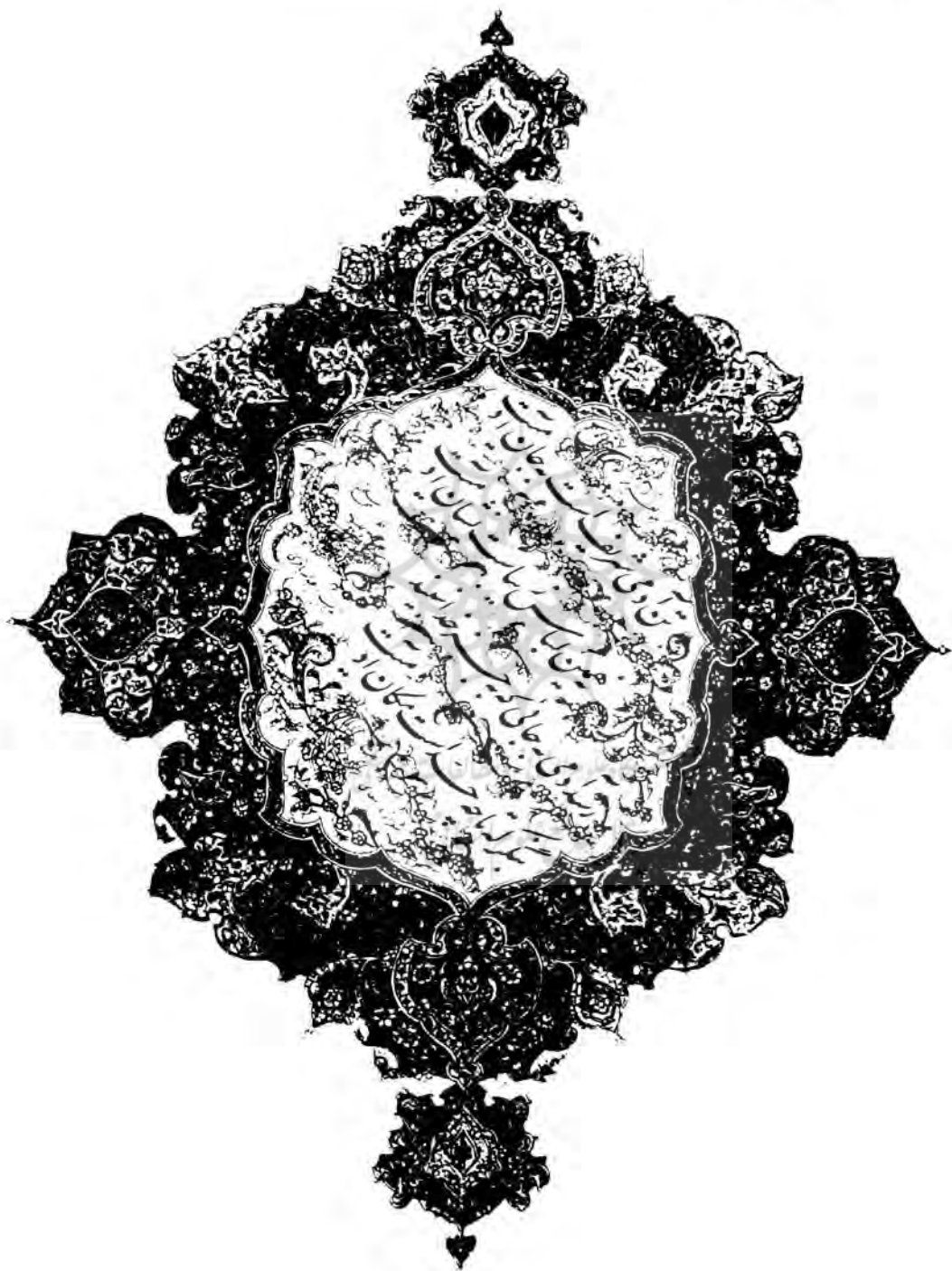
در قرن دوم ق هنر نقاشی بیشتر به تذهیب و تزئین قرآن اختصاص داشت (منشی قمی، ۱۳۵۲). مذهبیان مشهوری که در این زمان می‌زیستند از این قرارند: یقطینی، ابراهیم صغیر، ابوموسی بن عمار، و ابن سقطی. در زمان ایلخانیان صنعت خط و تذهیب به اوج کمال و ترقی رسید. حکمرانان مغول در اثر جذبۀ تمدن ایرانی به هنر علاقه‌مند شده بودند. یکی از ایشان به نام رشیدالدین یک کانون هنری در رشیدیه، حومه منطقه دانشگاهی آن روز تبریز تأسیس کرد و عده‌ای هنرمند چینی و ایرانی را به سوی آن گسیل داشت. در پایان دوره ایلخانیان خاندان اینچو در شیراز به قدرت رسیدند، و گرچه فرمانروایی این دودمان فقط بیست سال دوام یافت، چند کتاب خطی مصور نفیس از آن به جای ماند (تیتلی، ۱۳۶۰، ص ۱۰). در عهد سلطان احمد، آخرین فرمانروای جلایری، کتاب‌های طراز اول تهیه شدند که نشانگر سبک راستین ایرانی در اوج خود در سده دهم است. از مذهبیان زبردست قرن پنجم هجری و معاصر الب ارسلان و ملک‌شاه سلجوقی، ابو عمرو و عثمان بن حسین بن ابوسهل و راق غزنوی بوده و هنر خوشنویسی و تذهیب را از اسلاف خود به ارث برده و برای دوره‌های بعد به ارث گذاشت. از کارهای این استاد زبردست، تذهیب قرآنی است که شاه عباس صفوی در تاریخ (۱۰۳۷ ق) به آستان قدس رضوی وقف کرد. در سده هشتم هجری تذهیب کاری منحصر به قرآن نبود، بلکه به تدریج در

نسخه‌های مصور به کار رفت. در دوره سلجوقیان در هنر تذهیب روش جدیدی معمول شد و آن عبارت بود از اینکه پیرامون سطرهای کتاب را خط‌کشی می‌کردند و سپس بیرون این خطوط نازک را با طرح‌ها و نقش‌های جالب و چشم‌نواز زینت می‌دادند (آصف‌زاده، ۱۳۷۴، ص ۵۷).

تذهیب دوره تیموری سبک مشخص و مخصوصی پیدا کرد که تزئینات و اشکال گیاه به شکل طبیعی و گاهی اشکال طیور و حیوانات با اسلوب چینی در آن نقش عمده داشت. از تذهیب کاری دوره تیموری چند نوع مختلف موجود است. در یکی تزئینات به رنگ طلائی و دور آن به رنگ سیاه کشیده شده و در دیگری طرح تزئینی به رنگ طلائی به روی زمینه سورمه‌ای یا آبی پررنگ است. به احتمال این دو نوع تذهیب کاری به وسیله هنرمندان مکتب شیراز به وجود آمده و دو نسخه خطی مهم از کار این مکتب مؤید این گفتار است. از تذهیب کاری مکتب شیراز اوائل دوره تیموری کتاب "عجایب المخلوقات قزوینی" است که تزئینات آن اشکال فرشته به سبک ایرانی و ازدها به سبک چینی و طیور به دو رنگ مختلف طلائی و رنگ‌های سفید و قرمز و سبز با حاشیه سیاه نقاشی شده است (دیماند، ۱۳۳۶، ص ۸۲). عشق ایرانیان به تذهیب آنچنان بود که هنرمندان این دیار حتی مینیاتورهای سرلوحه‌های دو صفحه مقابل یکدیگر را در قاب سنگین یک حاشیه مذهب محصور می‌ساختند. از ابتدای قرن نهم هنرمندان در لابه‌لای صفحات کتاب‌های برجسته تناوبی از مثلث‌ها و مربع‌ها و مربع مستطیل‌های تذهیب شده گنجاندند و نوارهای تذهیب شده پدید آوردند و غالب صفحات دیوان‌های شعرا دارای تذهیب در حاشیه و نوازی گل و بته اسلیمی در میان ستون‌های شعر بودند. کتاب‌های قرن‌های دهم و یازدهم در بسیاری از موارد با یک سلسله صفحات مزین به ستاره، شمسه، تریج، و آویز، بیشتر به رنگ‌های آبی و طلائی آغاز می‌شدند (تیتلی، ۱۳۶۰، ص ۲۰). هنر تذهیب که در دوره تیموری تکمیل شد در دوران صفویه ادامه یافت. هنر تذهیب در دوره صفوی به اوج خود رسید. در عصر صفویه، برگ‌های سرلوحه‌ها غالباً نقش مایه‌های مدور یا ستاره‌یی شکل را در برمی‌گرفتند که تقریباً تمام صفحه را پر می‌کردند (تیتلی، ۱۳۶۰، ص ۲۰). نسخ خطی این دوره عموماً با چندین صفحه تذهیب شده آغاز می‌شوند. در صفحه اول و یا در صفحه مقابل شمسه‌هایی قرار داشت که نام فرمایشگر کتاب، عنوان و یا فهرست موضوع داخل آن بود. و در بسیاری موارد حاشیه متن نیز تذهیب می‌شد. اما مشخصه تذهیب دوره صفوی استفاده وسیع آن از مینیاتور است. حاشیه مینیاتورها اغلب تذهیب می‌شدند و بهتر از آن تزئینات وسیع داخل این تصاویر است. نسخه‌ای از داستان یوسف و زلیخا که در ۹۷۷ ق نوشته شده، اوج این گرایش را نشان می‌دهد. از مذهبان و نقاشان به نام در این دوره استاد کمال‌الدین بهزاد را می‌توان نام برد. استاد بهزاد ریاست کتابخانه شاه اسماعیل صفوی را در تبریز به عهده داشت. هنرمندان

چیره‌دست زیر نظر استاد به فعالیت پرداختند و در راه هر چه زیبا ساختن کتب و قرآن‌ها کوشیدند. در این دوران به امر شاه، پایتخت از تبریز به قزوین منتقل شد و تذهیب‌گران و هنرمندان به دارالسلطنه قزوین آمده و به اشاعه هنرها مبادرت کردند.

در این دوران تذهیب کاری و نقاشی با طلا به وسیله هنرمندان دوره صفوی ترقی کرد (دیماند، ۱۳۳۶، ص ۸۴). در اواخر دوره صفویه هنر و صنعت ایران از رشد ایستاد و در دوره‌های افشاریه، زندیه، و قاجاریه صنایع به‌طور کلی خاموش ماند. تنها در شهرهایی که از هنر حمایتی می‌شد شمائی از هنر موجود بود و به‌طور کلی فرهنگ و هنر ایران کم‌رنگ شده بود (مجرد تاکستانی، ۱۳۷۲، ص ۱۸۸). در این دوران به دلیل اختراع ماشین چاپ و چاپخانه در ایران ارزش کتاب آرابی از بین می‌رود. با این همه جریان تکاملی تذهیب قطع نشد و ادامه یافت و هنرمندان سخت‌کوش ایران برای حفاظت از این هنر زحمت کشیدند و هنر آذین کردن کتاب را ادامه دادند. یکی از مذهبیان و هنرمندان معاصر مرحوم استاد نعمت‌اللهی است که آثار زیبای او بر روی در چوبین هنرستان نقاشی کمال‌الملک نقش بسته است. مرحوم استاد علی‌درودی از استادان به نام تذهیب که یکی از آثار گرانبهای ایشان به صورت تذهیبی بیضی شکل یرحاشیه نقاشی علی زاویه آمده است. این اثر در موزه هنرهای ملی موجود است. مرحوم استاد محمدعلی زاویه نقاش بی نظیر و طراحی قوی دست بود و هر یک از آثار این هنرمند از تیروی فکری سرشار از عشق و سرچشمه می‌گرفت. مرحوم استاد زاویه در تذهیب شیوه‌ای خاص داشت. وی در تذهیب، نقاشی و شبیه‌سازی استادی یگانه بود. آثار گرانبدر این نقاش زنده یاد در موزه هنرهای ملی حفظ می‌شود. مرحوم استاد باقری از مذهبیان معروف ایران که سبکی شیرین در تذهیب داشت. آثار گرانبدر این هنرمند بزرگ در موزه هنرهای ملی محفوظ است. استاد عبدالله باقری از اساتید به نام در تذهیب است. (تصویر ۱). استاد محمود فرشچیان که سبکی نو در هنر این مرز و بوم پدید آورده است. آثار این استاد در موزه‌های ایران و موزه‌های دنیا نگهداری می‌شود.



۱. مجرد ناکستانی، اردشیر (۱۳۷۲). شیوه تذهیب. تهران: سروش.
۲. آصف‌زاده، محمد باقر (۱۳۷۴). قزوین در گذرگاه هنر: شامل تاریخ هنر و هنرمندان. تهران: انتشارات بحرالعلوم.
۳. فرزانه، ناصر (۱۳۷۷). تاریخ تحول هنر و صنعت رنگ در ایران و جهان (بخشی از دانش رنگها). تهران: انتشارات تهران.
۴. مجرد ناکستانی، اردشیر (۱۳۷۲). شیوه تذهیب. تهران: سروش.
۵. منشی قمی، قاضی میراحمد (۱۳۵۲). گلستان هنر. به تصحیح و اهتمام احمد سهیلی خوانساری. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
۶. تبتلی، ن. م. (۱۳۶۰). کتاب و کتابت در جهان اسلام: از کتاب "پنج هزار سال هنر کتاب و کتابت". ترجمه کلود کرباسی. موزه‌ها، ش ۲.
۷. گلچین معانی، احمد. شاهکارهای هنری شگفت‌انگیزی از قرن پنجم هجری و سرگذشت حیرت‌آور آن. هنر و مردم، سال چهارم، شماره ۱۵۷.
۸. آصف‌زاده، محمد باقر (۱۳۷۴). قزوین در گذرگاه هنر: شامل تاریخ هنر و هنرمندان. تهران: انتشارات بحرالعلوم.
۹. دیمانند، م. س. (۱۳۶۶). راهنمای صنایع اسلامی. ترجمه عبدالله فریار. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۱۰. تبتلی، ن. م. (۱۳۶۰). کتاب و کتابت در جهان اسلام: از کتاب "پنج هزار سال هنر کتاب و کتابت". ترجمه کلود کرباسی. موزه‌ها، ش ۲.
۱۲. دیمانند، م. س. (۱۳۳۶). راهنمای صنایع اسلامی. ترجمه عبدالله فریار. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۱۳. مجرد ناکستانی، اردشیر (۱۳۷۲). شیوه تذهیب. تهران: سروش.